

Історичне підґрунтя використання тюрками гектюркського, уйгурського, арабського, османського та латинського алфавітів та їх особливості.

На протязі багатьох років видатні тюркологи займались проблемою історичної фонетики тюркських мов. Цій темі присвячували свої праці Баскаков Н.А., Айдаров Г., Груніна Е.А., Кондратьев В.Г., Малов С.Е. та багато інших тюркологів. У даній статті має місце спроба виділити з алфавітів, якими користувалися турки починаючи з VI сторіччя, алфавіт, який найбільш підходить до фонетичного строю турецької мови.

Як відомо, першим алфавітом, яким користувались турки був гектюркський алфавіт. Гектюркський алфавіт почали використовувати після становлення у 552 році н.е. держави Гектюрків. Засновником вважається Бумін Каган. В ті часи гектюрки були залежними від аварів та займалися кузнецькою справою в Алтайських горах. В VI сторіччі спалахнуло народне повстання, гектюрки на чолі з Буміном Каганом придушили повстання. В нагороду Бумін Каган

просив руку дочки аварського правителя, але той відповів відмовою. Після відмови, Бумін

Каган, який сприйняв відмову як образу розпочав війну проти аварського правителя. Після перемоги у війні в 552 році проголосив незалежність від аварів та створив гектюркську державу. Народ одержав назву турки. Гектюркська мова стала державною.[12;57] Для передачі ії на письмі використовували систему знаків яка одержала назву орхунська, за назвою найважливіших пам'яток гектюркської писемності – Орхунських пам'ятників Монголії, тому гектюркський алфавіт ще називають Орхунським. Вважається, що даною писемністю турки користувались у VI VII сторіччях. Кількість знаків, якими користувались турки, була дуже велика (приблизно 150), тому вона була спрощена та адаптована до мови того періоду.

В гектюркському алфавіті 39 знаків, не рахуючи тих, які не читаються або не є цілком звичайними для цього алфавіту, з яких чотири голосні три складені (складні) та 31 приголосна.[4;93] Так для передачі На письмі восьми приголосних звуків в гектюркському алфавіті було лише 4

ORHUN I. II	ORH. III	YENISEY	ORHUN I. II	ORH. III	YENISEY
𐰃 a e		𐰆 (𐰆=e)	𐰆 y		𐰆 (𐰆) (𐰆 xxxvii)
𐰄 i i		𐰇	𐰇 y		𐰇
𐰅 t o u	𐰅	𐰈	𐰈 n		𐰈
𐰆 ö ü	𐰆	𐰉	𐰉 n		𐰆 𐰇
𐰇 k		(𐰊 xxxvii)	𐰊 m		𐰇 𐰈
𐰈 k (u-dan evvel ve sonra gelir)		𐰋	𐰋 r		𐰇 𐰈
𐰉 k (o,u-dan evvel ve sonra gelir)		𐰌	𐰌 r		
𐰊 g	𐰊	𐰍 𐰎 𐰏 𐰐	𐰍 l		𐰉
𐰋 k	𐰋	𐰑	𐰑 l		
𐰌 k (ö,ü-den evvel ve sonra gelir)		𐰒	𐰒 ç		𐰌
𐰍 g		𐰓 𐰔 𐰕	𐰓 iç		
𐰎 t	𐰎 𐰏	𐰖	𐰖 s		
𐰏 h t		𐰗	𐰗 s		
𐰐 d		𐰘 𐰙 𐰚 𐰛	𐰘 s	𐰛 𐰜 𐰝 𐰞 𐰟 𐰠	
𐰑 d		𐰜 𐰝	𐰜 z	𐰜 𐰝 𐰞 𐰟 𐰠	
𐰒 p		𐰞 nd	𐰞 nd	𐰞	𐰞
𐰓 b		𐰟 nç	𐰟 nç	𐰟	𐰟 𐰠 𐰡
𐰔 b	𐰔	𐰠	𐰠		𐰠 𐰡 𐰢
𐰕 y		𐰡	𐰡 ld		

(Гектюркський алфавіт)

знаки. Шість знаків використовуються для передачі сполучень голосного с приголосним або приголосного з голосним. [8; 49] На відміну від того, що м'які та тверді голосні не мали окремих знаків, м'які та тверді приголосні передавались декількома знаками. Таким чином, знак, який передавав звуки [A] та [E] у сполученні з твердим приголосним читався як [A] та у сполученні з м'якими приголосними як [E]. Для передачі твердої приголосної та м'якої приголосної [P] існувало два символи, у сполученні з м'якою склад читався як [PE], з твердою [PA]. Теж саме відбувалось і із звуками [Ī] та [I], але написання знаків, які передають голосні [O], [U] та [Ö], [Ü] залежать від їх положення в слові, тому що згідно закону гармонізації голосних голосні [O] та [Ö] можуть знаходитися тільки в першому складі слова тому в другому складі знак слід читати як [U] або [Ü] : Olurmak (oturmak - сидіти), Ortu (ordu - військо). В розподілі приголосних просліджуються особливості, типові для східної групи тюркських мов. Наприклад, спираючись на аналіз текстів та враховуючи інші факти, можна сказати, що в написах нема жодного слова, яке б починалось приголосними г, д, З, л, м, н, н, , п, р, ш. З дзвінків в початковій позиції можливе використання тільки б та j. В кінці слова зустрічаються будь-які приголосні.

Вивченню проблеми походження тюркського рунічного алфавіту приділялося багато уваги наприкінці ІХ сторіччя. Одразу після розшифрування орхоно-енісейського алфавіту В.Томсон вказав на зв'язок тюркських рун с арамейськими буквами, а О. Донер зробив

спробу зблизити їх з одним з різновидів арамейського письма. Використання арамейського письма стародавніми тюрками було природним вираженням тих інтенсивних природних зв'язків, які вони постійно підтримували з согдійцями, відігравши ми важливу роль в появі у турок і двох інших алфавітів – уйгурського та маніхейського.

У VIII сторіччі турки почали використовувати новий алфавіт. Приводом для цього стали набіги на Туркестан ворожих племен, що сприяло розпаду держави Гектюрків. Ново створена держава одержала назву держава Уйгурів. З часом гектюркський алфавіт, який використовувався ще деякий час, був витіснений та його місце зайняв уйгурський алфавіт. [13;64]

Дуже великий вклад у вивчення уйгурської мови та уйгурського алфавіту було зроблено російськими тюркологами. В.В. Радлов у своїх працях класифікував стародавній уйгурський алфавіт як адаптацію сирійського письма. Але такі науковці як Р.Готьо та Ф. Міллер вважали, що уйгурське

Uygur, Soğut Mani Yazısı		Uygur, Soğut Mani Yazısı	
a-		h	= ğ = ğ
-a-		h	- g = g
-a		k	= g = g
ä-		l	e
-ä-	= -a- = -a- = -a	m	
-ä	= -a = -a = -a	-m	
ı, i; ı, i(e)		n	
-ı, -i(-e)		-n	
-ı, -i		v	
o-, u-		p	= b = b
-o-, -u-, v		k	
-o-, -u, v		-k	
ö-, ü-		-r-	
-ö-, -ü-		-r	
-ö-, -ü = -o = -o = -o		s	
b		-s	
-b		ş	= s
ç, c		t	
d, d		-t	
đ		v	= -o- = -o- = -o-
f = w = w		w	
ğ		ý	
-ğ		z, j	
g		j	= z
-g		yer	
		doldurucu	

(Уйгурський алфавіт)

письмо виникло з согдійського. Оскільки уйгурський алфавіт є стародавніми алфавітом яким користувались турки, їх вивчення дуже важливе. Але виникають труднощі з класифікацією стародавніх творів, написаних уйгурським алфавітом, так як їх датування не точне.

В алфавіті уйгурів 14-18 букв. Слова пишуться з права наліво. Одна буква має три символи, які використовуються відповідно до розташування букви в слові. В уйгурському алфавіті використовувались такі голосні: a, ä, e, ı, i, ĩ, o, ö, õ, u, ü, ũ. Але для передачі звуків a - e, ı - i, o - ö - u - ü, існували спільні символи. Для написання звука [a] не існувало певного правила, також голосні, які мали місце в середині слова спрощувались та на письмі не відображувались. Наприклад: слово 'yiti' (keskin - гострий) на письмі мало вигляд 'yti' Це було причиною помилок в читанні уйгурських текстів. Використання в брахманському правописі різних символів для передачі довгого та короткого звуку [a] давало змогу передавати на письмі губний та широкий звуки [a]. Наприклад: 'ađı' (zenginlik - багатство), 'ana' (anne - мати), 'çak' (vurmak - бити), 'änük' (yavru - дитинча), 'ärk' (kuvvet - сила), 'täwä' (deve - верблюд). [9; 15]

Також дослідники визначили, що в уйгурських текстах написання звуків [ı] [i] не відрізнялось, що свідчить про нейтральність звуку [ı]. Тому якщо в слові даний звук знаходився після літер y, s, n він читався як [i], якщо передував їм, то як [ı]. Наприклад: 'işiç' (kazan - казан), 'irin' (dudak - губи), 'ilinci' (eğlence - розвага), 'ınađı' (buraya - сюди), 'ıdala' (bırakmak - залишати), 'tıntura' (nefes - подих). [10; 72]

Для передачі приголосних в уйгурському алфавіті існувало 15 знаків. Ці знаки мали різне написання відповідно до розташування їх у слові. Для приголосних, які мають подібні особливості використовувався один знак. Для розрізнення звуків над або під літерою ставили крапку. Так, наприклад, в стародавньому уйгурському алфавіті для передачі звуків [g], [k] та [h] використовувався один знак. Щоб розрізнити звуки [z] та [r], для яких використовувався один знак, знизу знаку, який передавав звук [z] ставили крапку. В рунічному, брахманському та маніхейському письмі існувало по одному знаку для таких приголосних як [b], [p], [ç], та [c].

Арабське письмо поширилось серед турок разом з прийняттям ними мусульманства та широко використовувалось з X по XX сторіччя. До цього часу використовувався уйгурський алфавіт. Спочатку арабський та уйгурський алфавіт використовували паралельно, були також приклади написання текстів знаками, взятими з обох алфавітів але з часом турки відмовилися від використання уйгурського письма. З початком використання нового алфавіту бере початок новий етап в розвитку турецької мови і саме арабський алфавіт використовувався турками найдовше.

ح	ج	ث	ت	ب	ا
ха	джим	са	та	ба	еліф
ش	ز	ر	ذ	د	خ
шін	зай	ра	зал	дал	ха
ع	ظ	ط	ض	ص	س
айн	за	та	дад	сад	сін
م	ل	ك	ق	ف	غ
мім	лям	кеф	каф	фа	гайн
		ي	و	ه	ن
		йя	вав	ха	нун

(Арабський алфавіт)

В арабському алфавіті 28 знаків. Як і в письмі уйгурів слова пишуться з права наліво та буква має три символи, які використовуються відповідно до розташування букви в слові. [1; 23]

Арабська знакова система не була зручною, для передачі на письмі турецьких

слів. Також викликало ускладнення кількість знаків, з допомогою яких передавався на письмі один звук. Наприклад, для турецької букви К (К) в арабському алфавіті існувало дві букви ق (каф) и ك (кеф); букву Н (х) передають знаки ح (ха), ه (ех) и خ (хы); для передачі на письмі букви S (с) – س (син) и ص (сад); Z (з) - ذ (зель), ز (зе) и ض (дад).

Також стосовно різного написання букви на початку, в середині та у кінці слова, арабська знакова система була не дуже зручною. Деякі звуки мали схожі символи, які різнились лише кількістю або відсутністю крапок, розрізняючих їх. Наприклад: символ چ, який використовувався для передачі звука 'с', ح для передачі 'h' та خ для передачі 'h'.

Деякі символи в середині слова не з'єднувались, тому слово могло складатися з деяких окремо написаних частин. Велика літера писалась так само як мала. [11;9]

Мовознавці зіткнулися з труднощами у вивченні розвитку турецької мови цього періоду. Дуже важко вивчати фонетичні особливості мови по стародавнім текстам, так як правопис в арабському письмі не підходив турецькій мові. Наприклад, в арабському алфавіті відсутні знаки, які передають на письмі голосні звуки. Голосні у словах передаються з допомогою надрядкових знаків. Це викликало великі труднощі при передачі на письмі турецьких слів: в турецькій мові вісім голосних звуків для передачі котрих в арабському алфавіті існує тільки три знаки. Наприклад, для передачі голосних [a] та [e] використовувався знак фатха, котрий розташовувався над літерою у вигляді лінії. Якщо літера А розташовувалась на початку слова, знак фатха ставився над літерою еліф. Наприклад: **أوبذه** (avize - люстра),

آماده (amade - готовий); в середині слова: **لسان**

(lisan - мова), **ماجرا** (macera - пригода), **مباشر** (mübaşır - радник); та у кінці слова: **دنیا**

(dünya - світ), **جفا**(cefa - зло). [9;43]

Стародавні тексти здебільшого рукописні. Існувало багато різних стилів письма, наприклад насх, рика, талік, сулс, дивані, рейхан. У той період в Туреччині для написання книжок використовували насх, у дипломатичному листуванні та при печаті деяких книг користувались стилем дивані та сулс, інші стилі також широкі використовувались. На протязі того періоду турецькою мовою спілкувались люди, які проживали на великій території, що стало приводом появи писемності в таких мовах як кипчакська (мова народів північних територій), чагатайська (мова тюркських народів сходу) та у народів, які населяли західні території.

Як нам відомо, арабський алфавіт не підходив для турецької мови і як альтернатива виник новий алфавіт, який одержав назву османський. Османська мова представляє собою писемну мову, синтезовану з арабської, перської та турецької мов. Класифікація періодів розвитку османської мови : 1. Стародавня османська (стародавня анатолійська турецька); 2. Класична османська мова (з XVI сторіччя до другої половини XIX сторіччя); 3. Нова османська мова (друга половина XIX сторіччя початок XX). [11;21]

Для передачі на письмі користувалися арабським алфавітом, котрий було доповнено декількома буквами, запозиченими з перського алфавіту - پ (пе), چ (че) и ژ (же). Таким чином, один знак на письмі передавав декілька букв, тому, що для передачі голосних звуків використовувались приголосні. Окремо для передачі м'якої [г] (yumuşak ğ) використовували

букву каф-і фарісі, для м'якого [н] використовували ك (кеф), таким чином, разом зі знаками

لا (ламельіф), َ (хамза) та ه (ха-і) кількість букв та знаків налічувала 36.

ا	ب	پ	ت	ث	ج	چ	ح	خ	د	ذ	ر	ز
еліф	бе	пе	те	се	джим	чім	ха	хи	дал	зель	ре	зе
ژ	ش	س	ص	ض	ط	ظ	ع	غ	ف	ق		
же	шин	сін	сад	дад	та	за	айн	гайн	фе	каф		
ك	ل	م	ن	و	ه	ي						
кеф	лам	мім	нун	вав	хе	йе						

(Османський алфавіт)

У 1911 році в Туреччині почався рух за відродження турецької мови та турецької культури. На чолі стояли молоді письменники Омер Сейфеттін, Зія Гекальп, Алі Джаніп та інші. Вони заснували у 1912 році журнал „Новий стиль”. Після революції 1928 року арабський алфавіт було замінено на латинський, який більше підходив для турецької мови. В сучасному турецькому алфавіті 29 літер. Адаптуючи алфавіт до своєї мови, турки відмовились від використання деяких літер з латинського алфавіту, наприклад таких як Q, X, W, та доповнили його буквами відповідно до фонетичного складу мови: Ç, İ, Ğ, Ö, Ş, Ü. Латинські літери однаково пишуться незалежно від їх розташування в слові та їх кількість відповідає кількості звуків в турецькій мові, що не спричиняє незручності на письмі. [12;20]

Висновки: Існує дуже багато теорій стосовно виникнення та причин з яких турки почали використовувати той чи інший алфавіт. Наприклад В.Томсоном було висунуто теорію, що написи на Єнісейських пам'ятниках мають багато спільного з арамейським письмом і, можливо, мають спільні корені. Гоуфіот, який займався переважно вивченням согдійської мови та писемності, вважав, що гектюркський алфавіт це алфавіт, з якого пізніше (на початку н.е.) виникло согдійське письмо. Існують теорії, що саме гектюркський алфавіт найбільше підходить до фонетичного складу турецької мови. Артїстов та Маллітський, які висунули цю теорію, що гектюркський алфавіт виник з символів на печатках турецьких племен. Ця теорія не була підтримана в наукових колах тому що не збереглося достатньої кількості дослідного матеріалу для підтримання даної теорії.

Розвиток різноманітних релігійних шкіл в Середній Азії стало однією з головних причин розповсюдження серед турок різних алфавітів, так само, як після витиснення Ісламом з території Азії інших релігій та прийняття арабської мови та алфавіту як державних. Согдійське письмо було вперше використане турками у написах на могильному камені Кава-Балгосун. Ще до того, як дослідники класифікували це письмо як согдійське, було встановлено, що даний алфавіт почав використовуватись турками після розповсюдження серед них маніхейського релігійного учення. Факт відношення уйгурського письма до согдійського було встановлено Ф.В.К. Міллером після ретельного вивчення. Знаки согдійського та уйгурського письма однакові, але у зв'язку з тим, що согдійське письмо перейшло до уйгурів, алфавіт почали називати уйгурським.

Після прийняття турками Ісламу, почався новий період у розвитку їх писемного мовлення.

Але у зв'язку з тим, що арабська і турецька мови мають різні корені, система знаків арабської мови не могла в повній мірі відобразити на письмі всі фонетичні особливості турецької мови. Щоб адаптувати арабську систему знаків до своєї мови турки запозичили декілька знаків з перського алфавіту, створивши тим самим новий, більш підходящий. Перехід до користування латинським алфавітом було обумовлено політичними обставинами. Після прийняття нового алфавіту збільшилась кількість читаючого населення. Видавництва, які підтримував уряд, передруковували старі книги, використовуючи новоприйнятий алфавіт. На сьогоднішній день, латинський алфавіт є одним з найбільш підходящим до фонетичного складу турецької мови.

Література

1. Арабська філологія: Статті. – Москва: Університетське видання. – 1968. – 168 с.
2. Багауддін Мухамед Підручник з арабської мови. – Москва, 1992. – 92 с.
3. Баскаков Н.А. Тюркські мови. – Москва, 1960. – 75 с.
4. Байчоров С.Я. Давньотюркські рунічні пам'ятники Європи. – Ставрополь, 1989. – 210 с.
5. Груніна Е.А. Історична граматики турецької мови. – Москва, 1929.- 57 с.
6. Давньотюркська писемність та культура народів Центральної Азії. // Тюркологічна збірка. – Москва, 1973.- 24-29с.
7. Макаєв Є.А. Мова стародавніх рунічних пам'ятників. – Москва. 1965. – 196 с.
8. Малов С.Є. Єнісейська писемність тюрків. Тексти та переклади. – Ленінград. 1952. – 149с.
9. A. Von Goban. Eski Türkşenin grameri. – Ankara. 1988. – 73 s.
10. Haydar Ediskun. Türk dilbilgisi. – İstanbul. 1999.
11. Prof. Dr. Faruk K. Tamurtaş. Osmanlı Türkçesi grameri III. – İstanbul. 1998
12. Mehmet Hengirmen. Türkçe dilbilgisi. – İstanbul. 1996 – 618 s.
13. Nihad Sami Banarlı. Resimli Türk Edebiyat I. – İstanbul. 1998 – 634s.

АНОТАЦІЯ

У статті досліджується історичне підґрунтя використання тюрками гектюркського, уйгурського, арабського, османського та латинського алфавітів та їх особливості. У статті подано короткий огляд історичних подій, які стали причиною відмови від тої чи іншої знакової системи, та заміни її іншою. Також розглядаються особливості різних знакових систем та відповідність чи не відповідність їх до фонетичних особливостей турецької мови.

Онiщенко Юлія Олександрівна